

DİN SOSYOLOJİSİ METOT ARİYOR: MÜMTAZ TURHAN VE GÖSTERGEBİLİMSEL ANALİZ

Birsen Banu OKUTAN*

Özet

Sosyolojinin metotlarını kullanan bir alt disiplin hüviyetindeki din sosyolojisi, Müslüman bireylerin toplumda neleri nasıl yaptığını, kurumsal yapılanmaların ve sosyal ilişkilerin nasıl geliştiğini inceleme soruları olarak ele almaktadır. Bugün nomotetik yaklaşımlardan ziyade ideografik eğilimleri takip eden çalışmalar, sıradan insana eğilerek bireyi, önce kendi toplumunun, sonra büyük T'li Toplumun içinde geliştirdiği tavırları bağlamlarında açıklamaya, daha net ifadeyle "anlamaya" uğraşmaktadır. Bu çalışmanın hedefi inceleme masasına yatırılan birimlerin katlarını açmak için, iletişim, görsel sanatlar, medya, reklamcılık, dilbilimi gibi alanlarda geniş açı sağlayan "göstergebiliminin", din sosyolojisi alanı içindeki yöntemsel imkânını tartışmaktır. Hipotetik olarak "göstergebilim din sosyolojisi disiplinine metodolojik açı sağlar" ve "Mümtaz Turhan'ın din sosyolojisine katkıları göstergebilimsel olarak yeniden okunabilir" şeklinde formüle edilen iki önerme sorgulanmaktadır. Bu çerçevede, çalışmanın birinci bölümünde, din sosyolojisi disiplini ile göstergebilimin yöntemsel olabirliği tartışılacak; ardından Mümtaz Turhan'ın din sosyolojisine katkıları açıklanarak, alan çalışmasından elde ettiği verileri göstergebilim açısından tekrar yorumlanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Din sosyolojisi, metot, göstergebilim, kültür, Mümtaz Turhan

SOCIOLOGY OF RELIGION SEEKS FOR METHODS: MUMTAZ TURHAN AND SEMIOLOGY

Abstract

The sociology of religion as a sub-discipline that uses the methods of sociology brings up questions of what and how Muslim individuals act in the society, and how institutional structures and social relations develop. Today, studies that follow ideological tendencies more than nomothetical approaches tend to explain –in other words to "understand"- the individual by focusing on the ordinary man from the perspective of his/her attitudes within their own society first, and then the Society with capital S. The aim of this study is to discuss the methodological possibilities of "semiology" providing a broad perspective on fields such as communication, visual arts, media, advertisement, linguistics, within the field of sociology of religion, in order to unfold the units that are analyzed on the examination desk. Hypothetically two propositions formulated as "semiology provides a methodological perspective to the discipline of sociology of religion", and "the contributions of Mümtaz Turhan to the sociology of religion can be re-read semiologically." In this framework, in the first part of the study, the possibility of sociology of religion

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Din Sosyolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi. e-mail:bbokutan@istanbul.edu.tr

with the methodological possibility of semiology is discussed; then, Mümtaz Turhan's contribution to the sociology of the religion are explored and the data obtained from the field study will be reinterpreted in terms of semiology.

Key Words: Sociology of Religion, method, semiology, culture, Mümtaz Turhan

Makalenin Dergiye Gönderildiği Tarih: 07.01.2017; Hakem ve Yayın Kurulu Değerlendirmesinden Geçen Makalenin Yayına Kabul Edildiği Tarih: 05.05.2017

Giriş

Din Sosyolojisinin alandaki özerkliği, kullandığı metotlarla yakından ilişkilidir. Bugün her ne kadar “din sosyolojisinin” sosyolojinin metotlarını kullandığı önermesi kabul edilse de, disiplinlerarası çalışmalar ile kullanılan farklı metotlar, alanın sınırlarını genişletmektedir. Wuthnow¹ “din sosyolojisinin”, sosyolojinin teorik meseleleriyle kaynaştığını, sosyoloji içinde iyi kurumsallaşmış bir alt alan olduğunu kabul etmekle birlikte metodolojik olarak geniş bir sahada durduğunu öne sürmekte; disiplinlerarası olup olmadığı sorusunun netleşmiş cevabını “büyük olasılıkla disiplinlerarası” olarak belirtmektedir. “Dini faktörlerin”, aile, siyasi davranış, cemaatler, iş, sanat, boş zaman gibi sosyal hayatın değişik yönleriyle kesişmesi ve sosyal fenomenler açıklanırken “dinin”, “sosyal sınıf”, “toplumsal cinsiyet” ve “ırk/etnisite” gibi özel bir parametre olarak karşımıza çıkması bu genişlik iddiasını doğrulamaktadır.² Dinin bu her kategoriyle kolay ilişkilendirilebilen niteliği, çalışmaların “antropoloji”, “siyaset bilimi”, “psikoloji”, “tarih”, “teoloji” gibi alanlarla örtüşmesine neden olmaktadır.

Son dönemde ise yeni bir girişim olarak okunabilecek çalışmalarda, “göstergebilim (semiyoloji) ve din” yakınlaşması göze çarpar. Başka bir ifadeyle göstergebilim, temelde Saussure³, Pierce⁴, Eco⁵, Barthes⁶ gibi düşünürlere dayanan dilbilim, reklamcılık, iletişim, sosyoloji, mimari, edebiyat ve görsel sanatlar içinde sık sık kullanılan akademik çalışma modeli olmakla birlikte, yakın zamanda “din semiyolojisi” (Semiotics of Religion)⁷ biçiminde yeni bir kavram ile bilimsel arenada yer almaya başlamıştır. Dini verilerin gösterge-

- 1 Robert, Wuthnow, “Studying Religion, Making It Sociological”. *Handbook of Sociology of Religion*, ed. Michele Dillon. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s.16-30.
- 2 Wuthnow, *Handbook of Sociology of Religion*, s.28.
- 3 Ferdinand De, Saussure, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.
- 4 Charles Sanders, Peirce, “The Icon, Index and Symbol”, *Collected Papers of Charles Sanders Peirce*, Cambridge, Harvard University Press, 1960, s.156-173.
- 5 Eco, Umberto, “İşlev ve Gösterge: Göstergebilim Açısından Mimari”, çev. Fatma Erkman *Göstergebilime Giriş*, Alan yayıncılık, İstanbul, 1987. s.88-99.
- 6 Roland Barthes, *Çağdaş Söylenler*, çev. Tahsin Yücel, Metis Yayınları, İstanbul, 2011.
- 7 Bkz B. Bernard S, Jackson, *Studies in the Semiotics of Biblical Law*. Sheffield Academic Press. Sheffield, U.K, 2001; Robert A. Yelle, “Rhetorics of Law and Ritual; A Semiotic Comparison of the Law of Talion and Sympathetic Magic”. *Journal of the American Academy of Religion*, C.69, Sa.3, 2000, s.627-47.

bilim metotlarıyla çözümlendiği alanda yinelenen ritüeller, performansların şiirselliği, büyü ve imanın doğal-simgesel dili, Protestan liberalizm ve ikonoklazm (ikon kırıcılık), büyüü bozulmuş dünya-sekülerizasyon ve de kut-sallık, buyrultusallık ve aracı kurum (agency) gibi oluşumlar⁸ bu bağlamda incelenmektedir. Göstergebilimin metot olarak din çalışmalarındaki gücü ise genellikle belirli sembollerin açılımının sağlandığı ve sıradan söylemlerden ayrılan “ritüelleşme”⁹ kavramının detaylandırılarak çözümlendiği yerler olarak görülmektedir.

Bu inceleme özelinde ise din sosyolojisi ve metot olarak göstergebilimin imkânı tartışmaya açılacaktır. Sosyal olayları yorumlamak, toplum eleştirisi sunmak ve kültürü analiz etmek için temel anlam mercikleri olan kategoriler, Posner tarafından kurgulanan kültür ve göstergebilim ilişkisiyle anlaşılmaya çalışılırken, din-kültür alışverişinin sahadaki varlığı sosyal bilimler alanında ciddi çalışmalar ortaya koyan Mümtaz Turhan ile ete kemiğe bürünecektir. Çalışmanın birbirini tamamlayan iki iddiası “göstergebilimin din sosyolojisi disiplinine metodolojik açı kazandırdığı” ve “Mümtaz Turhan’ın din sosyolojisi disiplinine katkı sağlayan çalışmalarının “göstergebilimsel” olarak yeniden okunabileceği” önermelerine dayanmaktadır. Böyle bir okuma modeli ile din sosyolojisi disiplini içindeki kültür çalışmalarının metodolojik sınırı genişletmekte; din-gelenek çerçevesinde edimlerini geliştiren bireylerin kolektif anlam biçimlerini ve hayat tarzlarını analiz edecek veriler artmaktadır.

1. Kültür ve Göstergebilim

Din sosyolojisinin çalışma sahalarından biri, kültürel incelemelerdir.¹⁰ Din-kültür ilişkisi veya etkileşimi olarak formüle edilebilecek oluşumu anlamak üzere yapılan araştırmalar¹¹ Weber’den¹² itibaren hızını arttırarak devam etmektedir.¹³ İlk dönem din sosyolojisi içindeki kültür çalışmalarının antropolojiyle birçok açıdan kesiştiği görülse de¹⁴ son dönem çalışmalar sos-

8 Robert A. Yelle, *Semiotics of Religion: Signs of the Sacred In History* Bloomsbury Advances in Semiotics, Bloomsbury Academic, London, 2013.

9 Robert A. Yelle, “Semiotics”, *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, ed. Michael Stausberg- Steven Engler, The Routledge, London-New York, 2011, s.355-365.

10 Stefan Kurth, - Karsten, Lehmann, *Religionen Erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft*, VS Verlag, Germany, 2011.

11 Clifford, Geertz, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books, New York, 1973.

12 “Evrimci modeli kırmak ve din ve toplum arasındaki bağımlılığın analizini kültürler arası bir çerçeveye oturtmak Max Weber’e (1864-1920) kaldı. Weber’in öncelikli amacı kültürlerin nasıl teşekkül ettiğini anlamaktı”. Bknz Walter H, Capps, “Toplum ve Din”. *Din Toplum ve Kültür, Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, ed. Ali Coşkun, İz, İstanbul, 1995, s.37.

13 Weber’i takiben din-kültür ilişkisini çalışan düşünürler Gustave von Grunebaum, Wilfred Cantwell Smith, Clifford Geertz, Joachim Wach gibi isimlere bakılabilir.

14 Morris tarafından yazılan *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler* adlı kitabın Weber, Marx, Durkheim eserlerine ayrılan bölümleri Robertson tarafından yazılan *Sociology of Religion* adlı kitap bölümleri ile aynılık göstermektedir. Bknz Brian, Morris, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, çev. Tayfun Atay, İmge, Ankara, 2004; Roland, Robertson, ed. *Sociology of Religion*. Penguin, London, 1969.

yoloji, medya ve iletişim araştırmalarıyla birleşmektedir. Özellikle, popüler kültür¹⁵, tüketim kültürü¹⁶, materyal kültür¹⁷, seküler kültür¹⁸, kamu kültürü¹⁹, modern kültür²⁰, görsel kültür²¹ gibi kavramların din ile girdikleri etkileşim, araştırma çabası olarak sahada yer bulmaktadır. *Culture and Religion* ve *Journal of Religion and Popular Culture* gibi dergiler, din sosyolojisi ve kültür çalışmalarının hem antropolojik, etnolojik ve etnografik örtüşmelerini içeren hem de disiplinlerarası eğilimlere yer veren yayınlar olarak boşluğu doldurmaktadır.

Kültür araştırması olarak din sosyolojisiyle antropolojinin kesiştiği yerde başlayan bu çalışma, din sosyolojisi ve göstergebilim yakınsamasının ilk öncülü olarak antropolojideki kültüre ilişkin temel kavramların göstergebilimsel açıdan yorumlanmış olmasını dikkate almakta, dolayısıyla teorik zeminini Posner'e dayandırmaktadır. Posner²² kültürü göstergebilimsel olarak sorunsallaştırdığı çalışmasında, göstergebilimin yaşam tarzını anlamlı kılması gerektiğine işaret ederken, "bir kültürü incelerken bu kültürdeki değişik simgesel biçimlerin rastgele bir araya gelmiş bir yığın olmadıklarını, tersine insan zihninin işleyişinin bir somutlaşması şeklinde bir araya"²³ getirildiklerini iddia eder. Göstergebilimin amacı da bu noktada ortaya çıkar. Toplumun var olduğu her şey açıklama bandına yatırıldığında, kültürün "hem kurumları" hem "insan yapımı nesnelere" hem de "düşünsel ürünleri" içerdiği anlaşılmaktadır.²⁴ Toplumsal kurumların içine devlet, ibadethane, klinik, tutukevi, tiyatro gibi yekvücut halde işleyen ve bir kimlik ile temsil edilen yapılar girmektedir. Bütün kurumların tek tek incelenmesi, kurumlarda ortaya çıkan göstergesel süreçlerin birbirinden farklılıklarını analiz etmeyi gerektirecektir. Örnek olarak, Hıristiyan Kilisesindeki ayinlerin, ritüellerin uygulanım biçimlerinin sorgulanması, kurumsal olarak yapılanan "toplum-

- 15 Bruce David, Forbes, - Jeffrey H. Mahan, *Religion and Popular Culture in America*, Berkeley, University of California Press, 2005.
- 16 Jose Eduardo, De Andrade Chemin Filho, *Pilgrimage in a Secular Age: Religious and Spiritual Landscapes of Consumer Culture*. Doctoral Thesis, University of Exeter, UK, 2011.
- 17 Mary Ellen, Koniczny, "Sacred Places, Domestic Spaces: Material Culture, Church, and Home at Our Lady of the Assumption and St. Brigitta". *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.48. Sa.3, 2009, s.419-42; David, Morgan ed. *Religion and Material Culture: The Matter of Belief*, Routledge, New York, 2009. Morgan, D. (ed.), *Key Words in Religion, Media, and Culture*. Routledge, New York, pp. 172 – 86.
- 18 Margaret R. Miles, *Image as Insight: Visual Understanding in Western Christianity and Secular Culture*, Beacon Press, Boston, 1985.
- 19 Stephen A. Marini, *Sacred Song in America: Religion, Music, and Public Culture*. University of Illinois Press, Urbana-Champaign, Chicago, 2003.
- 20 Louis, Dupre, *Religion and the Rise of Modern Culture*, Erasmus Institute Books, UK, 2008.
- 21 Sally, M Promey, - Shira, Brisman, "Sensory Cultures: Material and Visual Religion", *The Blackwell Companion to Religion in America*. ed. Goff Philip, Wiley-Blackwell, New York, 2010. Brent S. Plate, ed. *Religion, Art, and Visual Culture: A Cross-Cultural Reader*, Palgrave Macmillan, 2002.
- 22 Roland, Posner, "Kültür Nedir? Antropolojideki Temel Kavramların Göstergebilim Açısından Yorumu, Göstergebilim Tartışmaları, haz. Esen Onat ve Sercan Özgencil, 2001, s. 25-63.
- 23 Posner, "Kültür Nedir?", s.28.
- 24 Posner, "Kültür Nedir?", s.34-37

sal kültürün” incelenmesi anlamına gelecektir. Hıristiyan kurumlarda kullanılan kutsal ekmek, haç, tespih, kilise şarkıları gibi “insan yapımı nesnelere” ile bunların üretilme ve kullanılma yerleri ise ayrı bir alan olarak mercek altına alınmalıdır. İncelemeyi kolaylaştırmak için Posner, “insan yapımı” nesnelere araç, gereç ve metinler olmak üzere üçe²⁵ ayırır. Amaca yönelik olarak kullanılan insan yapımı nesnelere, bir gereç veya araç olmaktadır. Bir dal parçası, baston olma durumunda “gereç” olurken “hem gereç hem insan yapımı, hem de sürekliliği olan nesnelere” araç olarak isimlendirilmektedir. Metinden anlaşılan ise insan yapımı olan işlevsel nesnenin (gereç) belirli bir kültürün anlam şifresinde bir değer ifade etmesidir; bu durum “o kültüre ait bir metin”²⁶ olarak formüle edilmektedir. Bir metin, toplum üyelerinin edimleri tarafından oluşturulan ve defalarca yeniden üretilebilen yapımlardır. Sadece yazılı ürünler değil dilsel öğelerin hepsi bu metin kavramının içini doldurmaktadır; sadece durumları kalıcı değil “anlıktır”. Bunun yanında, sözcüklerin kayıt cihazına alındığı ve çözümlendiği zaman, yine kalıcı gereçler haline gelmesi mümkündür. Metinsel analizlerde bağlamsal değerlendirmeler şifrelerin çözümlenmesi sürecinde de önemlidir. Metinlerin arasına üçüncü öğe olarak şifrelenmiş işaret sistemi yani “dizilmiş” semboller katılmaktadır. Örnek olarak otomobil hızının seksen kilometre olması için uyarıcı sembol veya ileride yol yapım çalışmaları olduğunu belirten göstergeler gibi trafik işaretleri de metin içine girmektedir.²⁷ Nesnelere metinselliğinde ise insan yapımı bir gerecin biçimi ile işlevi arasında diğerleri tarafından bir bağlantı kolaylıkla kurulabiliyorsa o gereç kültürün metni²⁸ haline gelmiştir.

Bunun yanında, bir diğer incelenmesi gereken parça “düşünsel kültür” ürünleridir. Toplumun zihinsel/düşünsel ürünü, kültürün uygarlığa ve yaşam tarzına yansıyan taraflarının araştırılmasıdır. Katolik azizlerin simgeleri, günahların sınıflandırılması, papazların jest ve mimikleri şifreler dünyasının göstergeleri olarak düşünülebilir. “Kavramlar, düşünsel ürünlerdir”²⁹ ve göstergeler bütününde gösterilen olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda gösterenin parçaları yani gösteren-gösterilen ikilisi “şifre” olarak ifade edilmekte, düşünsel kültür de bir anlamda şifreler kümesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumun “gösterge kullanıcıları kümesi”, uygarlığın “metinler kümesi” ve düşünsel kültürün “şifreler kümesi” olarak adlandırıldığı bir şemada, temel birimlerin göstergebilim açısından konumu kısaca şöyle tanımlanmaktadır:³⁰

25 Posner, “Kültür Nedir?”, s.38.

26 Posner, “Kültür Nedir?”, s.39

27 Posner, “Kültür Nedir?”, s.40

28 Posner, “Kültür Nedir?”, s.45

29 Posner, “Kültür Nedir?”, s.47

30 Posner, “Kültür Nedir?”, s.48

Araştırma Alanı	İçerik	Göstergebilimsel İçerik
Toplumsal kültür	Kurumlar	Gösterge kullanıcıları
Maddi kültür	İnsan yapımı nesnelere	Metinler
Düşünsel kültür	Dar anlamda kültür düşünsel ürünler	Şifreler

Tablo 1: (Posner, 2001:48)

Toplumun kültürel yapısını ve işleyişini anlamak için şematik olarak sunulan bu gösterim, değinilen dökümün kendi aralarındaki ilişkiselliğini varsayar. Ortak benlik olarak kültür, “bilginin depolanmasına yarayan ortak bir mekanizma”³¹ gibi o toplumda şifreleri ve iletişimi anlamlandırmayı gerektirir. İnsanların kullandıkları bu kültürel formlar, metinler aracılığıyla biriktirilmektedir; bu metinlerin çokluğu ve kullanım sıklığı varlık alanlarının devamlılığını sağlamaktadır. Toplumsal aktarım olarak bir metin, bir tören veya ayinin parçası olursa atasözü, darbimesel, hikâye veya kalıplaşmış biçimsellikler ile uzun yaşar. Bu birikim bir manada kültürün kimliksel devamını³² sağlar. Mümtaz Turhan da kültürü açıklamaya çalışan düşünürlerden biri olarak toplumsal aktarım mekanizmalarını masaya yatırmakta ve zamanın ruhunu kültürel değişimler üzerinden açıklamaktadır. İlerleyen bölüm, kültürün Turhan tarafından nasıl çalışma nesnesi olarak ele alındığına odaklanacaktır.

2. Kültür Değişimleri ve Mümtaz Turhan

Mümtaz Turhan, 1910 jenerasyonu³³ olarak isimlendirilen verimli dönemin önemli düşünürlerinden biri olarak Hilmi Ziya Ülken ve Fahri Fındıkoğlu gibi hocalarının yönlendirmesiyle felsefe eğitimi almış, ardından 1928 yılında Berlin Üniversitesinde psikoloji öğrenimi görmüştür. Türkiye’ye döndüğünde ise “tecrübi psikoloji” kürsüsüne asistan olarak girmiştir. 1939 yılında *Yüz İfadelerinin Tefsiri Hakkında Tecrübi Bir Tetkik* adlı çalışmasıyla doçent olan düşünür, *Kültür Değişimleri* adıyla ikinci doktora çalışmasını Cambridge Üniversitesinde tamamlamış, kültür üzerine genişletilmiş araştırmaları sonucunda 1950 yılında profesör olmuştur.³⁴ Araştırmalarının genel dokusunu oluşturan kültür meselesine eğilimi, özellikle İngiltere’de bulunduğu yıllarda Cambridge Üniversitesindeki çalışmalarıyla pekiştirilmiştir. İçinde bulunduğu şartları bilimsel bir bakış açısıyla gözlemleme ve çözümleme gayreti,

31 Posner, “Kültür Nedir?”, s.56

32 Posner, “Kültür Nedir?”, s.57.

33 Mümtaz Turhan, Nurettin Topçu, Sabri Ülgener gibi sosyal bilimler alanında önemli katkılar sağlayan sosyo ekonomiden siyasaya düzensizlikleri, problemleri eleştiren 1910 kuşağı önemli bir döneme işaret etmektedir. Bkz Mustafa, Acar - Hüsnü, Bilir “Gerçek Bir Alim Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener”, *KMU Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.16, Sa.26, 2014, s.114-122.

34 Turhan’ın hayatı için bkz. Yılmaz, Özakpınar, *Kültür Değişimleri ve Batılılaşma Meselesi*, TDV Yayınları, Ankara.1999.

yaşadığı bölgenin kültürü üzerindeki değişiklikleri fark etmesini sağlamıştır. Bir diğer ifadeyle, Turhan'ın sosyal bilim rotası, "sosyal antropoloji", "kültür sosyolojisi" ve "sosyal psikoloji" ilimlerinin³⁵ birleşme noktalarında "kültür" araştırmalarını göstermektedir. Hem psikoloji, hem sosyoloji hem de sosyal antropoloji ile temas ettiği çalışmalarının "din sosyolojisine" bakan kapısı, elbette titiz bir iz sürmekle açılacaktır, çünkü Turhan'ın din sosyolojisi adıyla çalışması yoktur; fakat araştırmalarındaki amaç ve metodolojik duruş din sosyolojisi alanına etraflı katkılar sağlamaktadır. Bu katkıların en önemlileri pozitivism kısılcısından kurtulan bir yaklaşım ile dinin toplumsal hayatta önemli bir olgu olarak ele alınması ve din-kültür ilişkisinin bir zihniyet meselesi olarak yeniden formülasyonudur.

Turhan'a göre insanların asli ihtiyaçlarından biri olan din,³⁶ üzerinde itina-nayla durulması gereken bir konudur. Dinler tarihi, etnoloji, sosyal antropoloji ve sosyoloji gibi bilimlerin objektif verilerine göre insanlık tarihinin en ilkel kavimlerinden olgun toplumlarına kadar dine rastlanmaktadır. Din, tıpkı diğer kurumlar gibi değişimden etkilenebilir ama tek başına gelişme ve ilerlemeyi durdurmaz. "Bir cemiyetin terakkisi bakımından dini ancak herhangi bir müesseseyi mesul tutabildiğimiz kadar suçlu veya suçsuz sayabiliriz".³⁷ Toplum düzeninde, kurumlar içinde ve bireylerin davranışlarında kesif etkisi aşikâr olan dinin ortadan kalkmasıyla yerine ne geleceği sorunsal hale gelir; zira ahlak da felsefe de dinin yerine geçemez;³⁸ ilim ve teknolojinin dinin yerine geçebileceğini düşünmek de problemleri bir durumdur. Türkiye şartlarında teknoloji ve din birbirine zıt olarak gösterilmeye çalışılmakta, kalkınmanın önünde dinin bir engel olduğu algısı beslenmektedir. Özellikle, dönemin tartışmalı konularından "İslam dini terakkiye manidir" tümcesi realiteyi yansıtmamaktadır.³⁹ Kurumsal olarak dinler, menfaatlerini koruma isteği ve kendi nüfuzlarını kuvvetlendirmek için "ilerleme" karşısında direnç göstermiştir. Ortaçağ Hıristiyanlığının reformasyona karşı eleştirileri, İtalyan üniversitelerinin ilmi keşiflere isyanı veya İngiltere'de işçi ve esnafın endüstri inkılabı karşısında gösterdikleri mukavemet bu tür tepkilerin örneğidir. Müslümanlık ise diğer din veya müesseseler gibi direnç göstermemiştir. İslamiyet'in diğer dinlere göre akla verdiği önem ve ilmi teşvik eden hükümleri "ilerlemeye" mani olmadığını göstermekte; tarihin tanıklığında geçmişte ilerlemeye engel olmayan İslamiyet'in bugün mani olduğunu söylemek mantığa aykırı⁴⁰ görünmektedir. Turhan'a göre "İslam dini bir vakitler, zamanın en yüksek medeniyetini meydana getirmiş olması bakımından terakkiye mani olmadığına dair imtihanı çoktan geçirmiş bulunmaktadır".⁴¹

35 Mümtaz, Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, Yağmur Yayınevi, İstanbul, 1980. s.14.

36 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.264

37 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.264

38 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.265

39 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.22

40 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.31-32

41 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.22

Diğer yandan, çağdaş toplumlarda dini kurumların aksayan taraflarında iyileştirmeler yapılması gerekebilir. İyileştirmelerin baş öncülü ilimdir. Turhan'ın ilim hususundaki merkezi vurgusu "ilerleme" ve "kalkınma" fikrinin de çekirdeğini oluşturur ve bu haliyle de pozitivismden keskin sınırlarla ayrılır. İlerleme körü körüne Batıyı taklit etmekten uzak bir gereksinim olurken, Batı nihai olarak ulaşılmayı beklenen son durak değildir. Aksine Turhan'ın literatüründeki Batılılaşma, gerekli kurumları inşa edip, yeterli eleman yetiştirerek meydana gelen bir modele denk düşer.⁴² "Bir cemiyeti muayyen bir tarzda davranışa sevk eden amil ve şartları hazırlamadan onun gibi hareket etmeye, onu taklit etmeye çalışmak, bizi hem ondan hem de kendimizden uzaklaştırır."⁴³ Bu noktada, önemli kültürel doneler içeren "dil devriminin Garplılaşma karşısında bir nevi irtica ve gerilik olarak vasıflandırılması icap eder".⁴⁴ Böyle bir yargının temeli "devrim" kelimesinin içeriğiyle anlamlı kılınır. Devirmek mastarından geldiği söylenen devrim kelimesi Türk toplumunun düştüğü kaotik durumu iyi ifade etmektedir; çünkü Türkçede devirmek kelimesi, sandalyeyi devirmek, sobayı devirmek, sofrada şişe, bardak devirmek ve çam devirmek gibi kelimelerle tamamlandığı gibi bir şeyin asli ve doğal durumunu bozmak, düzenini alt üst etmek anlamında kullanılmaktadır.⁴⁵ Elitlerin yukarıdan yerleştiği yenilik de bu kültürel alt üst oluşun bir örneği olarak yorumlanmaktadır. Özellikle, şehirlerde mevcudu yıkmakla işe başlayan yenilik hareketinin küçük yerleşim birimlerine nazaran daha sarsıcı olduğu düşünülmektedir. Turhan'ın zaviyesinden,

Köyde değişmelerin yerli kültürün mevcut şartlara fena intibak etmiş taraflarında başlayıp daha iyi teşkilatlanmış bir bütün meydana getirmesine mukabil, şehirlerde yenilik hareketi mevcudu yıkmakla işe girişmiş, bunların yerine daha iyisini koyamamıştır. Bunun tabii bir neticesi olmak üzere işler düzelecek yerde mütemadiyen kötüleşmiş bozulmuştur. Bundan daha fenası, her şeyin yolunda gitmediğinin farkına varılmaması ve bilhassa bozukluğun nerede olduğunun görülememesidir.⁴⁶

Turhan bu noktada, "sosyal psikoloji" alanının önemine değinir ve toplumdaki reformun halkın yaşam tarzına göre yapılması gerektiğine işaret eder.⁴⁷ Bunun yanında, ilerlemek için toplumsal değişimin sancılı bir süreç olduğunu kabul ederken toplumun "karada kendisini koruyan, fakat denize düştüğü zaman başına bela kesilen muharibin zırhı gibi ağır bir yük altında"⁴⁸ olduğunu düşünür. Halk bünyesinin özellikleri düşünülmeden yapılan değişmeler toplumda tahribat yaratmakta, bireysel hafızada sıkıntılara neden olmaktadır. "Türk gerçeklerini inkâr edip onun dışında tedbirler aradıkça bu memleketin hiçbir meselesinin halledilemeyeceği"⁴⁹ gibi Batıyı sistematik ola-

42 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.17

43 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s. 17

44 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.283

45 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.277

46 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.211

47 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.282

48 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.30

49 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.134

rak taklit etmek de çıkmaza düşmektir. Belirli bir hedeften mahrum Batıyla şekil benzerliği üzerinden kurulu bu anlayışı Turhan⁵⁰ şöyle resmeder:

Garpla sırf şekil benzerliği altında, fakat herhangi bir gaye ve hedeften mahrum, memleketin hakiki ihtiyaçlarından uzak bir maarif teşkilatı, gittikçe genişleyen ve mütemadiyen bir çığ gibi kendiliğinden büyüyen tesisleriyle, boş dönen ve yalnız güürültü çıkaran bir çark halinde memleketin kesesinden çektiği muazzam paralarla sırf onun sırtından geçinen insanlar ortaya atmaktadır...

İkinci olarak vurgulanan husus, toplumların kendi kültürel miraslarının, ahlak ilkelerinin ve dini eğilimlerinin şekillendirmesiyle oluşan zihniyet yapılarıdır. Eğer Türk toplumunun amacı ilerleme ve kalkınma hamleleri ise bu amaca yönelik ilim tabanlı bir zihniyet yapısının dönüşümü gereklidir. Bu açıdan “ne sadece çarşafın ne birden çok kadımla evlenmenin ortadan kalkması ne de ilk tahsil”⁵¹ tek başına bu kalkınmayı gerçekleştirebilir. Bu gibi hususlar dinden daha çok belirli iktisadi şartların yaşam biçimlerinde meydana gelen ve sonuç olarak toplumsal olaylar olduğu için konulara zihniyet meselesi bağlamında yaklaşılması gerekir. Esasen, Turhan’a göre “ilim bir metottan ziyade bir zihniyet meselesidir”; herhangi bir konu, olgu veya olay hakkında tevatürü bir kenara bırakıp asıl meselenin ne dediğini dinlemek nasıl ortaya çıktığını gözlemlemek ve realiteye bağlı kalarak objektif olmak gerekir.⁵² İlim zihniyeti, ortaçağ zihniyetinin tam tersidir. Ortaçağ zihniyetinin otoriteye dayanan, sübjektif, hissi idaresi, dogmatik kuralları ve toleranssız tutumuna karşı, ilim zihniyeti objektif, olaylara karşı şüpheli ve gerçeğe bağlıdır.⁵³ Dolayısıyla, ilim kategorik olarak hem devlet organlarının hem de kurumsal yapının motor gücü olarak görülmektedir. Toplumdaki sınıfsal eşitsizliklerin yegâne çözümü de “bilgilenme” şifresine dayanır ki hakiki reform zihinlerde yapılacak düzenlemelerdir; bu da ancak bugünkü medeniyetin ilme dayandığını kabul edip, cemiyette ilmin hâkim olması zaruretine inanmakla ve ilim zihniyeti edinmekle mümkündür”.⁵⁴ Turhan’a göre “Türkiye’nin geri kalmışlığının sebebi, halkın cehaleti değil, münevverlerinin gerek keyfiyet, gerek kemiyet bakımından kifayetsiz oluşudur”.⁵⁵ Halkın cehaleti ile onun batıl inanışlarıyla mücadele etmek ve halkın zihniyetini değiştirmek isteyen aydın, kendinden başlayan değişim pusulası takip etmelidir. Turhan’ın diliyle,

Hiçbir memlekette ne işçi ve esnaf kullandığı alet ve makineyi, ne de köylü ziraat vasıflarını, fenni metotlarla toprağını işleme tarzını keşfetmiş değildir. Halk okuyamaz veya ilk tahsilden geçmiş olsa bile bilgisi buna kâfi değildir. Kullandığı aletlerin, makine ve metotların mükemmel veya kaba olmasından, çalışma veya idare tarzından, istihsalin verimli olup olmamasından da halk mesul değildir... Bütün

50 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.232

51 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.137

52 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.474

53 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.489

54 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.159

55 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.87

bunlar, bu eser ve mesuliyetler hep münevvere, ilim ve ihtisas adamlarına düşen vazifelerdir".⁵⁶

Aydın kendi bilgisini arttırarak ilmi prensipler yörüngesinde düşünme geleneğine sahip olmalıdır; toplumsal ilerleme ve beraberinde gelecek kalkınma bir nesil sonra meyvelerini verecektir. Büyük bir sorumluluğu olan aydın, halkın cehaletinden bizzat suçluluk hissetmeli; fakat Batı karşısında aşağılık hissine kapılmamalıdır. "Biz fırka kumandanları durumundayız, biz paniğe kapılırsak büyük kitle ne yapar" diye soran Turhan, yüklendiği sorumluluk bilinci ile hayat içinde yegâne kavgasının insanlık binasına küçük de olsa bir taş koymaya çalışmak olduğunu söyler.⁵⁷ Bu yörüngede, bilim ve insan arasında kurulan anlamlı ilişki, düşünürü insanı büyüten kültürel incelemelere yöneltir. Halkı anlamak için onlarla konuşur; cümlelerinden ve yaşam tarzlarından zihniyet yapılarını çözümlenmeye çalışır. Yaptığı çalışmaların özü insana, topluma ve büyük T'li Toplumuna fayda sağlamaya yöneliktir. Mekânsal olarak köyde yaşayan toplulukların zihniyet dünyalarının ve kültür değişimlerinin araştırılması, düşünürün mikro sosyoloji sahasında olduğunu imlerken, yaşadığı köy ve civar yerleri incelemesi refleksif sosyoloji örneğidir. Büyük resim ise tüm bu kültürel incelemelerin temelinde halkın daha iyi şartlarda nasıl yaşayabileceği sorunuyla meşgul olduğunu tanıtlar. Özcesi, Turhan'ın din-kültür ilişkisinin zihniyet meselesi olduğuna dair formülünün en sarıh örneği köy çalışmalarında görülmektedir; ilerleyen bölümde bu formülasyon göstergebilim aracılığıyla serimlenecektir.

3. Teleskoptan Mikroskopa Köyü Anlamak

1970'li yıllar makro sosyolojinin gücünü yitirdiği ve sosyal antropologların izinden giden sosyologların küçük insanı büyütme başladığı yıllardır. Sadece sosyoloji alanında değil, tarih alanında da yapılan bu küçük birim incelemeleri Burke'un⁵⁸ deyimiyle "teleskoptan mikroskopa" dönüşü ifade eder. Mikro birim anlayışının en kapsamlı çalışmalarından biri olan Le Roy Ladurie 14. yüzyıl başında Fransa'nın "okyanustan bir damla" dediği Montailou köyünün monografisini verir.⁵⁹ Bölgenin çobanlık ekonomisinden aile yapısına, kadınların aile içi konumlarından, din anlayışlarına kadar çeşitli kümelerin incelendiği mikroskobik örnekler bütün kültürün yorumlanması adına önemli bir işlevi yerine getirir. Turhan ise 1970'lerden çok önce, 1936-1940'lı yıllar arasında tablasına "köyü" koymuş, objektifini kendi yaşadığı yerlere çevirmiştir.

Turhan'ın haritasındaki köy geri kalmış, göçebe, kaba davranışların ve sözlü kültürün bir parçası olarak görülen hâkim ideolojinin çizdiği resmin dışındadır. Köyde "Türkiye'nin sınırları içinde yolsuzluk ve kötü idare yü-

56 Turhan, *Garptlaşmanın Neresindeyiz*, s.85

57 Sabri Özbaydar, "Mümtaz Turhan Hocamız", s.21

58 Peter, Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.

59 Akt Burke, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, s.37

zünden iktisadi bakımdan birbirinden ayrılmış yüzlerce küçük Türkiye mevcuttur; bu Türkiyeciklerin de içinde, yine iktisadi ve içtimai bakımdan, birbirinden farklı yüzlerce köy bulunduğu düşünülürse, köy dediği zaman ne anlaşılması icap ettiği hakkında bir fikir edinilmiş olur.”⁶⁰ Bir müstakil varlık olarak köyün ekonomik faaliyetleri, hayat tarzı ve değerleriyle birlikte kendine has kültürü meydana gelmektedir. Bir köyü kalkındırmakla, parçası olduğu büyük toplumu kalkındırmak birbirinden farklı değildir. Bu nedenle kalkındırma projesi hazırlanırken ziraatçı, veteriner, sosyal antropolog, sosyal psikolog, mühendis, doktor gibi uzmanlardan oluşan büyük bir ekibin bölgeye giderek incelemeler yapması gerekmektedir. Ancak bu noktadan sonra köyde yapılacak iyileştirmeler hususunda bilgi edinilebilir ve işbölümü yapılarak görevler teslim edilebilir.⁶¹

Teknoloji şehir hayatının çehresini nasıl değiştirirse köy hayatı için de birtakım kültür değişimlerine yol açmaktadır. Bu kültür değişimleri serbest, kendiliğinden veya isteyerek olduğu gibi zorunlu değişimler de olabilmektedir. Özellikle, köy hayatı için en yaygın değişim sahası zirai hayattır. Ziraat, teknoloji, toprak, tohum, gübre, ziraat aletleri kullanma biçimi, arazi ve haşeratla uğraşma bilgisini kapsayan geniş bir sistem olarak düşünülmelidir. Bu sistemi takiben köyün ve köylünün kalkınması için esaslı düzenlemeler oluşturulmalıdır. Turhan etraflıca tasarlanmış bir proje hazırlar ve bu projenin en kapsamlı tarafını toprak reformu olarak belirler. Projeye göre toprak reformunun genel, toplumsal ve ekonomik düzeyde yeri tespit edilmeli, ülkenin sosyal yapısına göre ilkeler belirlenmeli, sonrasında en uygun zirai istihsal ünitesine göre uygulamalar gerçekleştirilmelidir. “Toprak dağıtımı mı, yoksa başka iş sahalarına yatırım mı yapılmalıdır” kilit sorusuna cevap aranmalı ve toprak dağıtımını devlete yüksek maliyet yüklemekten başarma yolları⁶² aranmalıdır. Turhan yapılması gerekenleri yekûn halde görmekte, büyük resmin içinde küçük parçayı anlamlandırma modeli sunmaktadır. Bir bakıma sistem ve parçalarının dengeli işleyişi ve fonksiyonlarının birbirine bağlılıkları temel vurgudur. Turhan’ın⁶³ bakış açısıyla,

Her hangi bir kısmın kıymet ve ehemmiyeti, manası, bütün sistem içinde tuttuğu yer ve oynadığı role tabidir; bu ise sistemin gaye ve fonksiyonlarıyla taayyün eder. Eğer sistem bir kül olarak alınamayacak derecede ahenk ve tecanüsten, gaye ve hedeften mahrum ise, onu teşkil eden kısımlardan herhangi birisinin de gaye ve rolünü tayin etmek mümkün olmayacaktır. Hâlbuki kısımlardan herhangi birinin gaye ve fonksiyonu bilinmedikçe onun üzerinde hakiki islahat yapılamayacak, münferit meselelere takılıp kalınacaktır ki, bu da maruf tabiriyle “ağaçlardan ormanı görememek” demek olacaktır.

60 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.122

61 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.178

62 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.151

63 Turhan, *Garplılaşmanın Neresindeyiz*, s.223-224

Bütüncül bakış açısını kaybetmeden sahaya inen Turhan, günü anlamaya yönelik çalışmasında arkaplan okuması yapmayı da ihmal etmemiş, değişimin nedenini ve nasıllığını anlamak için geçmiş dönemi de bugüne taşımıştır. “Her araştırmacı[nın] tetkik edeceği cemiyetin kültürüne ait değişmelerden önceki durumunu tespit eden vesikaları temin etmek mecburiyetinde”⁶⁴ olduğuna inançla “zaman” kavramını geçmişten koparmadan süreç içinde inceleme yöntemini benimsemiştir. Bu bağlamda, Turhan, Birinci Dünya Savaşı öncesindeki kültürel uygulamaları ve savaş sonrasında meydana gelen değişimleri Türkiye’de ve dünyada meydana gelen yenilikler bağlamında okumaya çalışır. Düşünür, hem kendi doğduğu yaşadığı bölgeler olduğu için köyün durumuna vakıftır, hem de süregiden yıllar içerisinde değişimi gözlemleme imkânı bulmuştur:

16 yaşına kadar bu köy cemaatiyle birlikte yaşadığım için o vakitlerde ki hayatlarına ve yaşayış tarzlarına dair hatıralarım taze ve canlıydı; bu bakımdan çocukluğum zamanına ait köy kültürüyle, onun bugün almış olduğu son şeklini kolayca mukayese edebiliyordum.⁶⁵

Diğer yandan, güvendiği yaşlı bireylerden köydeki yeni hayat tarzını dinler, değişimin dinamiklerini yakalamaya çalışır. Eski hatıralardan yola çıkarak sosyal, siyasal ve özellikle toplumsal kurumlarda meydana gelen yenilikleri mercek altına alır. Halkın reaksiyonlarını anlamaya çalışırken davranış tarzlarını, duyuş-düşüncelerini ve aynı zamanda genel görüşlerini de kaydetmektedir. Halk genel itibarıyla basit, anlaşılabilir bir düşünce ve hayat tarzına sahiptir; halkın hakiki ve doğal hali gözlemlenebilme imkânı sağlamakta⁶⁶ bu ise söz akışındaki verilerin güvenilirliğini yükseltmektedir.

Çalışmaya yakından baktığımızda, söz konusu araştırmamızın Erzurum-Kars arasındaki köylerde 1936-1942 ve 1948 yılları içinde, 6-10 hafta aralığında değişen, gözlem ve mülakatlardan oluştuğu görülür. Hipotetik olarak kültürel değişimin sorgulandığı çalışmada, Aşağı Pasin ovasındaki Horasan, Azap, Aros, Zars ve Zanzak köyleri incelenen gruplar olarak karşımıza çıkar. Nüfusu 150-800 arasında değişen köyler, zenginler, orta tabakaya mensup denilebilecek işçiler ve fakirlerden müteşekkil bir dokuya sahiptir. İşçi sınıfı, ziraat ameleleri olarak maraba, ortakçı, çoban, bekçi ve zanaat erbaplarından oluşmaktadır. Ayrıca bir senelik mukavele karşılığı gündelik işçiler de çalıştırılmaktadır.⁶⁷ Köydeki kültüre ait değişimler yalınkat bir yaklaşımla ikiye ayrılır. İlk olarak savaş sırasında köylülerin muhacir olarak gittiği yerlerden edindikleri kültürel birikimler göze çarpar; özellikle halk, Kayseri’de şehirli kültür hayatıyla temas etmiştir. Bu, aynı zamanda büyük bir toplumsal grup ile ilk bağlantı anıdır. Ayrıca muhacir grup, köyüne döndüğünde kayda değer değişmelerle karşılaşır. Savaş zamanında Sarıkamış’la Erzurum

64 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.72

65 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.74

66 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.74.

67 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.65-66.

arasında Ruslar tarafından yapılan dekovil hattı civar kasaba ve şehirlerle ulaşımı sağlama yolunda mühim bir adımdır. Rusların yine savaş zamanında Azap, Ardos ve Zanzak'tan geçen ikinci karayolunu inşa etmeleri ulaşımın kapasitesini genişletmiştir. Bunların yanında sosyal hayattaki değişimler temelde ziraat işinde usta olan Ermeni işçilerin Rusya'ya göç etmeleri ve ölümler demografik azalmaya neden olmuştur. 1928 depreminin bölge halkının psikolojisinde yarattığı zararlar uzun süre etkili bir korkuya neden olmuş, taş üstünde taşın kalmaması halkı yeni bir oturma planı yapmaya sevk etmiştir. Bunların yanında civar vilayetlerden Kars ile yoğun temasların yaşanması yarım asır Rus yönetiminde kalan Kars halkının Ruslardan öğrendiği teknik vasıtaların tanınmasına⁶⁸ olanak sağlamıştır.

Turhan'ın çeşitli tarihsel olaylardan beslenerek oluşturduğu kültür değişimi⁶⁹ kavramsallaştırmasına, Posner'in bakış açısı ve göstergibilim malzemesi ile bakıldığında "toplumsal kültür", "maddi kültür" ve "düşünsel kültür" olmak üzere üçlü kategorizasyon yine karşımıza çıkmaktadır. Bu ayrımın köylerdeki kültürel göstergeleri açıklama kapasitesi sunacağı düşünüldüğü için ilerleyen bölümde kavram setleri aracılığıyla alanın bize sunduğu veriler yeniden yorumlanacaktır.

a. Toplumsal Kültür

İncelenen bölgede, toplumsal davranış biçimlerinin değişimi veya dönüşümü, dini davranışın zihinsel tasarım yönünde de farklılıklara yol açmıştır. Göç öncesi din, yaşam biçimi olarak halkın hayatında çok önemli bir yer teşkil eder, tavırlarının asli kısmını şekillendirir. "Her şey rengini dini hislerden alır, ona göre kıymetlendirilir"⁷⁰; halk, Hıristiyan veya başka mezheplerden kişilere hoşgörülü olduğu halde, Müslüman olup da dini yaptırımlara, örf ve adetlere uygun davranmayanları hoş karşılamaz. Bu durum, kolektif yaşanan bir din anlayışı olduğunu imlemektedir. Din ile hemhal olmuş bir toplumsal kültürde dinin nerede başladığını, örfün veya geleneksel yaptırımların nerede devreye girdiğini anlamak zorlaşmaktadır. Şehir kültürüyle karşılaşmış köy halkının, savaş sonrası köyelerine döndüklerinde ise din anlayışlarında meydana gelen bireyselleşme eğilimleri dikkat çekmektedir. Söz konusu eğilim temelde dini bağların veya dini hassasiyetlerin tamamen göz ardı edilmiş olduğunu göstermez. Köy cemaati yine kendi paralarıyla mescit yaptırmakta veya ibadethaneleri bakımlı hale getirme çabası gütmektedir. Bunun yanında daha önceden dini kural olarak görülen bazı adetlerin ve hürâfelerin terki söz konusuyken⁷¹; en büyük dini tavır değişimi eğitim alanın-

68 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.77.

69 Turhan kültür değişimleri kavramını "serbest kültür değişimleri" ve "mecburi kültür değişimleri" olarak ikiye ayırmakta, bu kavramlar da kendi içinde çeşitli özelliklerine göre basamaklanmaktadır. Detaylandırma çalışmanın sınırlarını aşabileceği için Posner'in teorik zeminine bağlı kalarak bir okuma biçimi gerçekleşmiştir.

70 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.85

71 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.85

da açığa çıkar. Birinci Dünya Savaşından önce devlet okullarındaki eğitim, halkın okur-yazar olmayan kısmı tarafından -şehirliler ve özellikle iktidar sahipleriyle veya devlet memurlarıyla temasta bulunan zenginler bu anlayışın dışındadır- dini duyguları zayıflatacağı zannedildiği için zararlı kurumlar olarak görülmektedir. Köylerdeki mektebin başında bulunan din görevlileri her şeyi bilen, problemleri çözen otorite olarak kabul edilmekte; kimi zaman hastaların şifa beklediği merci olarak anlaşılmaktadır.⁷² Savaş sonrasında ise yaşanan toplumsal değişime paralel olarak halkın çoğu, devlet okullarını ve öğretmenlerini faydalı görmekte, öğretmenlerden hayranlıkla söz ederken cami hocalarını kısmen eleştirmektedir. Turhan, cami hocasının eleştirildiği bir örnek olayı şöyle serdeder:

...taassubu yüzünden hoca, öz oğlunu ne resmi mektebe göndermiş, ne de bir sanat öğrenmesini temin etmiş, hâlbuki çocuk fevkalade kabiliyetli imiş, eğer böyle giderse çiftçilikle de maişetini temin etmesi mümkün değişmiş"... "o gün toplantıda hazır bulunan köylülerin hepsi hocanın bu hareketini "divanelik" diye vasıflandırıyor ve bir babanın nasıl olup da mesuliyet hissinden bu derece mahrum bulunabileceğini bir türlü anlayamıyordu.⁷³

Bu çerçevede, toplumsal kültürün oluşmasının, yerleşmesinin ve sağlamlaşmasının kurumsal kültürle eş biçimli gittiği görülmekte, halk nezdinde gerçekleşen dönüşümün, kurumların algılanma biçimlerini de etkilediği söylenebilmektedir. Göstergibilim tablosuna Posner'in haritası uyarlandığında, toplumsal kültür göstergesi olarak eğitim kurumu ele alınmaktadır. Temelde okul, öğretmen ve öğrenciler gibi gösterenlerden oluşan eğitim kurumunun gösterilenleri, tarihsel bağajlarına ve buldukları duruma göre şekillenmektedir. Savaş öncesi devlet okulu, özellikle okur-yazar olmayan halk katında dini duyguları aşağı çekici belirteçler olarak telakki edilirken; sonrasında bu algı kırılmakta ve eğitim, toplumsal kurum olarak saygın bir konuma ulaşmaktadır. Kurumların toplumsal hafızada edindiği yerin zaman içinde dönüşüme uğraması, gösteren-gösterilen ikilisinin değişen zaman dilimlerinde aynı bakış açısıyla değerlendirilemeyeceği sonucuna işaret etmektedir. Gündelik hayatın bir parçası olan kurumların halk ile birlikte yaşaması onları canlı organlar haline getirirken, süreç içinde bazı niteliklerini pekiştirmekte, bazılarının ise yitirilmesine neden olmaktadır.

Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Eğitim Kurumu	Mahalle Mektebi Öğretmen Öğrenciler	Tahsil ve terbiye

Tablo 2

72 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.87

73 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.86

b. Maddi Kültür

Değişimlerin görünen yüzü olarak ifade edilebilecek maddi kültür ürünleri, bağlam içinde anlam kazanır. Turhan'ın söz konusu araştırmasındaki maddi kültür değişimlerini anlamak için toplumun uzun yıllar çektiği savaş sıkıntısı, göç etme zorunluluğu, deprem ile yüzleşme ve üzerindeki büyük iktisadi buhranın etkileri hesaba katılmalıdır. Böyle bir ortamda, halkın değiştirmek zorunda kaldığı maddi kültür unsurları, evlerin şekli, inşa tarzı, kullanılan araç-gereçler, iç-dış düzenleme, hayvan yetiştirme, sütçülük ve ziraat ilkeleridir. Tablo 3'e bakıldığında maddi kültür unsuru olan "ev" gösterge olarak alınmakta; evin içindeki pencere, cam, masa, sandalye, karyola, çatal gibi eşyalar gösteren tarafını kodlamaktadır. Gösterilen olarak bu eşyaların nicelikleri gibi nitelikleri de zenginlik, servet ve aynı zamanda itibarı sembolize etmektedir. Bölgeye yakından bakıldığında, deprem sonrası inşa edilen kulübelerin üzerlerinde kiremitli veya saçlı çatı tipi bir yenilik olarak yerleştirilmiş, en önemli değişiklik ise pencerelerin inşa tarzında ve "camlarda" yapılmıştır. Araştırılan bölgede de önceleri duvarların çatıya yakın kısmında veya çatı üzerinde gayet küçük pencereler varken, ilerleyen zamanda inşa edilen evlerin hemen hepsine şehir dokusuna benzeyen pencereler açılmıştır.⁷⁴ Camın varlığı-yokluğu, büyüklüğü küçüklüğü toplumsal yaşam biçimi ve sosyo-ekonomik düzen hakkında bilgi vermekte;⁷⁵ camın sayısal olarak varlığı ve fazlalığı zenginlik alameti olarak işlev görmektedir. Diğer yandan, karyola, masa, sandalye gibi eşyalar da evlerin iç dekorasyonunda mühim bir yer işgal etmeye başlamıştır. Bu eşyalar köylünün zihin dünyasında aşamalı toplumsal değişimler sonunda yer etmiş ürünlerdir. Turhan'ın ifadesiyle,

Köylülerin bu mobilya parçalarını nasıl kabul ve elde ettiklerini kısaca anlatmak gerekiyor. Birinci Dünya Savaşından evvel bu nevi ev eşyaları, bütün cemaat içinde yalnız iki ila üç zengin evinde bulunabilmekte idi. O vakitler, bu zengin aileler diğer tabakalar arasındaki içtimai farkların çok derin olması, halkın bunları taklit etmesine mani oluyordu. Hâlbuki muhacir olarak buldukları şehirlerde, bilhassa Kayseri'de kendi içtimai sınıflarına mensup olanların da bu nevi eşyaları kullanabileceklerini müşahede etmişlerdi. Bu da, fırsat düştüğü zaman halkın bu nevi eşyaları kabul edebilmesi için hiç olmazsa zihnen hazırlanmış bulunması imkânını vermişti. Hakikatte muhacirlikten eski yurtlarına avdet ettikleri zaman, buralarını birer karargâh olarak kullanan Rus ve bilahare Türk askeri kuvvetlerinin bırakmış oldukları bu eşyaları derhal benimsemiş ve kullanmak üzere almışlardı.⁷⁶

Halkın benimsediği eve ilişkin yenilikler, mobilyaların kullanım şekli üzerinde de etkilidir. Artık mobilyaların yeni bir değeri oluşmaktadır. Halk edindiklerini kaybettiğinde veya eşyalar eskidiğinde bir daha yerine yenisini koyamayacağını düşündüğü için eşya ile kurduğu bağı özelleştirmektedir.

74 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.78

75 Kırık camlar teorisini hatırlarsak eğer, bir camın kırılması diğerlerinin kırılmasına neden olacak derecede etki göstermektedir. James Q. Wilson -George L. Kellin, "Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety", *Atlantic Monthly*, C.29. Sa.38. 1982, s.29-38.

76 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.79

Bir karyola, orta halli bir ailenin odasının bir köşesinde üstü kıymetli halı ya da battaniyeyle kaplanarak ziynet eşyası gibi saklanmakta, masalar güzel işlemeli beyaz örtülerle kapatılmakta, kenara dizilen sandalyeler de aynı tezyini vazifeyi görmektedir.⁷⁷ Üzerlerinde zemine değen örtülerin bulunduğu masalar, eşyaların sıralandığı raflar olarak kullanılsa da, misafir geldiğinde esas fonksiyonunu icra etmektedir. Bu fotoğraf, maddi kültür unsurlarının nasıl “gereçselleştiğinin” örneği olarak kabul edilebilir. Zira köy halkı kendi durumundan yola çıkarak maddi kültür unsurlarını hayat şartlarına adapte etmiş, eşya ile kurdukları yatay ilişki düzlemine duygusunu katmıştır. Ailelerin genel tutumları biriktirme ve israf etmeme, kıymet bilme gibi dini davranışlardan uzak düşmediğinden, mali imkânsızlıklar içinde edindiklerini saklama edimi, zihin dünyalarına yabancı gelmemiştir. Eşyaların üzerinden varsılığın gösterimi ise özellikle şehir hayatı tecrübesi edindikten sonra belirginleşmiş; halk kendileri ile aynı düzeydeki ailelerin de bu tip eşyaları kullandığını öğrenince, varlıklı olmanın kötü bir şey olmadığını düşünmeye başlamıştır.

Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Ev	Pencere-cam, Masa, sandalye, karyola, çatal	Zenginlik, servet, itibar

Tablo3

c. Düşünsel Kültür

Düşünsel kültür ürünleri, değişimin halk tasavvurunda aldığı biçimi simgeler. Kimi zaman uzaktan bakan, gözlemleyen kişi, halkın neden ve nasıl davrandığını çözümleyemez. Ürünler ancak o topluluğun içindeki bireylerin anlam haritalarında yer bulur. Diğer bir ifadeyle, düşünsel kültür ürünü olarak somut, maddi ya da görünen birim ile anlaşılmayan, gösterilen tarafın da ancak bölge halkı için anlam ifade ettiği durumlar vardır. Turhan, düşünsel kültürünü anlamaya çalıştığı halk ile söyleşide bulunduğu sırada, söz aralarında olmayan birine gelir. Şahsa yönelik sert eleştirilerin yapılması, kişinin sevilmediğini göstermektedir. Durumu daha iyi anlamak için sohbet derinleşmekte, arada geçen diyaloglara bakıldığında ise rahatsızlığın sebebi-nin çavdar ekimi olduğu anlaşılmaktadır.

“Efendim, çavdar ekip satıyor” diye cevap verdi. “Peki, bunun fenalık neresinde, satın alanlar bunun çavdar olduğunu bilmiyorlar mı? sorularına de muhabatım “bilmez olurlar mı” elbette biliyorlar, zaten çoğunu hükümet satın alıyor” cevabını verdiği bir sırada diğer hazır bulunanlar söze karışmış, konuşma umumileşmişti. Hepsisi de benim bu husustaki fikrimi öğrenmek istiyorlardı. Ben de çavdarın daha verimli ve istifadeli olup olmadığını sormuştum. Onlar da “tabii, çok verimli ve karlı, aslına bakarsan onun zengin olmasının sebebi de budur” demiş ve hemen ilave etmişler-

di: “fakat göreceksiniz felah bulmayacak, eninde sonunda akıbeti fena olacaktır. Bu haysiyetli bir insanın yapacağı iş değildir. Allah hiç kimseyi cezasız bırakmaz”.⁷⁸

Turhan “haysiyetli insan” ve “çavdara ekmeme” arasındaki bağlantıyı kuramamıştır. Zira bahsedilen kişi zeki, müteşebbis, oldukça tahsil görmüş, şeref ve haysiyetini bilen dürüst biridir. Köy içerisinde sadece onun evi saçla döşenmiştir; at ile çekilen biricik biçme makinesine de o sahiptir. Ayrıca kendisi umum meclisinde kazayı temsil edenlerden biridir. Kişi hakkında yapılan bu tür eleştiriler bireysel kıskançlık belirtilerine de benzemeyince sorulan soruların derinliği artırılır. Ulaşılan netice, düşünsel kültür ürünü olarak şifrelenmiş bir kodu çözmeyi gerektirecektir. Bir anlamda, bölge halkının “çavdar” üzerinden geliştirdiği sembolik sistemi anlamak için köylünün zihin dünyası çözümlenmelidir. Hadiseye göre köylülerin zihin dünyasında “çiftçilik” yalnızca maddi ihtiyaçları giderme işlevi gören sıradan bir uğraş değildir; aksine bütün beşeri, maddi, dini, ahlaki, bedii ihtiyaçları karşılayan his ve heyecanların doyumu ile görevli, oldukça “işlenmiş bir kültürün özü” ve temsilcisidir.⁷⁹ Tarihsel olarak gelişip, çeşitli kurallara, şekil ve ölçülere dayanan bu iş biçimine halkın örfi olarak itibar etmesi beklenmekte, mesleğin haysiyet ve şerefine dikkat edilmesi istenmektedir. Mesleği sadece maddi ihtiyaç tatminine yarayan bir araç olarak görmek, işin itibarını düşürmektir. Kazanç sadece bireysel çıkar olarak görülmemekte, mensup olunan kültürün tüm kayıtları ve ananesinin sınırları içinde gerçekleşmiş olması gerekmektedir. Çavdar ekimi ise tüm kültürün bir ürünü olarak geleneksel birikimin neticesi bir işlem değildir. Dolayısıyla, Tablo 4’e referansla göstereni çavdar olan bir denklemin, gösterileni ahlaki ölçüsüzlük ve örfi kayıtlara saygısızlık gibi düşünce ürünlerini imlemektedir. Bu vaka, bölgede doğup büyüyen emik yaklaşımı ile olayı irdeleyen araştırmacı tarafından bile görünen haliyle çözümlenememiş, daha şümüllü şifre çözüm bilgilerine gerek duyulmuştur. Bir ekim işleminin dahi kültürel zihin dünyasının ürünü olarak görülmeden açıklanması, anlaşılmanın imkânını zorlamaktadır; sahada herhangi bir düşünsel kültürün “gösterilen işaretlerinin” farkındalığında sondaj yapılması bu nedenle ihtiyaç olarak belirlemektedir.

Gösterge	Gösteren	Gösterilen
Tahıl	Çavdar	Ahlaki ölçüsüzlük Örfi kayıtlara saygısızlık

Tablo 4

78 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.92.

79 Turhan, *Kültür Değişmeleri*, s.92.

Değerlendirme ve Sonuç

Anlamlar dizgesi olarak kültür, üzerinde yoğun çalışma isteyen muhataralı bir kavramdır. Kültürün parçaları, rastgele bir araya gelen yığınların aksine, zihniyet dünyasının ürünü olarak telakki edilmesi gereken birimlerdir. Bu birimlerin açıklanması ve anlaşılması, farklı disiplinlerin yol ve yöntemlerini zorunlu kılar. Dini referanslı toplulukların din-kültür etkileşiminde oluşan yaşam biçimlerini açımlayan din sosyolojisi de kültürü inceleme nesnesi olarak disiplin programı içine alırken bu zorlukların farkındalığında yakın alanlarla yöntem birlikteliğine gider. Bu çalışmada, en etraflı açılı sunan yöntemlerden birinin göstergebilim sahası olduğu düşünülmektedir. Göstergebilim bir nesneye nasıl yaklaşılması gerektiğini denklem üzerinden imleyen ve var olan oluşumların salt, nedensiz, safiyane, anlamsız ve aynı zamanda işlevsiz orada bulunmadığını belirten önemli bir metot sağlar. Göstergenin dökümünün yapıldığı parçaların en küçük ayrıntıları metinler gibi okuma akışından geçirilir. Gösteren ve gösterilen bileşenlerinden oluşan denklemin bütünü hakkında değerlendirmeler, sembolleri en detaylı şekilde çözümlemeyi kolaylaştırır. Her ne kadar bugün yapılan çalışmalarda din sosyolojisi ve göstergebilim yaklaşma örnekleri yok denilecek kadar az ise de, yapılan alan etütlerindeki kültür modelleri göstergebilim yöntemi ile yeniden okunabilir.

Mümtaz Turhan'ın köy monografilerine öncülük eden araştırması da böyle bir yeniden okuma sürecinden geçirilmiştir. Göstergebilim lensleri ile konuya yaklaşıldığında, kültür değişmelerinin “toplumsal kültür”, “maddi kültür” ve “düşünsel kültür” kategorileri ile açıklanabileceği görülmüştür. Toplumsal kültür ürünü olarak kurumlar, maddi kültür ürünü araç, gereç ve metinselikle eklemlenen insan yapımı nesnelere ve düşünsel çıktılardan oluşan şifreleme kümeleri pratik bilgileri içine alan şablon işlevi görmüştür. Araştırma bulgularından seçilen üç kültür unsuru “eğitim kurumu”, “ev” ve “çavdar” kategorik çözümlemenin içine yerleştirilmiştir. Şemaya göre, bir gösterge olarak eğitim kurumu, okul, öğretmen ve öğrencilerden oluşan gösteren unsurlar ve gösterilen anlamlar bağlamsal farklılaşmalara göre kültürden etkilenmektedir. Bu nedenle kültürel olarak kurumun pekişmediği dönemlerde dini zafiyet olarak görülen mektep, şartlar değiştiğinde tahsil ve terbiye yuvası olarak algılanmaktadır. İkinci olarak, ev göstergesinin içindeki mobilyalar, dış yapıdaki cam ve pencerelerin sayısal çoğunluğu varsıllığı imlediği gibi itibari değer ve statü gösterilenidir. Bu eşyaların kullanım durumları, araçtan ziyade gereç mahiyetindeki işlevsellikleri, konuk-eşya ilişkisi incelenen bölgenin gündelik hayatı hakkında oldukça bilgi vermektedir. Bir diğer ifadeyle, gündelik hayat sosyolojisi yaparken bu gibi nesnelere art alan araştırması kültürel kodları anlamak için veridir. Bugün modern teknoloji, iletişim ve moda ağıyla köy ve şehirlerde birbirine benzeyen yaşam modelleri yaratılrsa da bundan yirmi yıl öncesine kadar şehirlerdeki evlerde de rutin olarak kullanılmayan ve konuklar için özenle temiz tutulan “misafir odası” geleneği veya eşyayı örtme, saklama ve ona zinet muamelesi gösterme alışkanlığı

devam etmekteydi. Turhan'ın çalışması aracılığıyla eşya ile kurulan ilişkinin sadece maddi kültür neticesinde ortaya çıkan materyal alışkanlıklardan ibaret olmadığı aksine duygu ve değer yönelimli tavırların içine yerleştiği edimler bütünü olarak okunabileceği ortaya çıkmaktadır. Son olarak, ekilen tahıl göstergesi çavdarın, gösterilenini anlamak için şifreleme sisteminin çözülmesine duyulan ihtiyaç, bölgenin kültür malzemelerinin kolay anlaşılması bilgisi sağlanmaktadır. Çiftçilik mesleğinin ekimde belli örfi, dini ve zevki duyguları prensip halinde sürdüren doğasından ötürü sadece para kazanmak için çavdar ekilmesi, Allah'ın hoşnut olmayacağı bir durum olarak etiketlenmektedir. Eldeki veriler, köylünün zihin dünyasını hesaba katmadan bir 'tahılın' bile anlaşılamayacağını gösterirken, iç içe geçmiş iplerden müteşekkil kültür yumağının deşifresi için sağlam ipuçları gerektiğine işaret etmektedir. Turhan, teleskoptan mikroskopa giden bilimsel tavrı ve ormanı kaybetmeden ağaçları gören refleksif bakış açısıyla bu yumağın nasıl tutulacağını öğretmekte, din sosyolojisi binasına da büyük bir taş koymaktadır. Bugün, Turhan'ın "zihniyet-kültür" ikilisinin ilişkisel biçiminden yola çıkarak yapılacak din sosyolojisi çalışmaları, değişkenlerin kendi içsel niteliklerini ve bağlamsal farklılaşmalarını da dikkate alarak "seküler zihniyet-popüler kültür" mecrasını açıklayabilir; ileriye yönelik zamansal kesim işlemine uğratılan parçalar ile kesme taş duvarın yükselmesine katkı sağlayabilir.

Kaynakça

- ACAR, Mustafa - BİLİR Hüsni, "Gerçek Bir Alim Mümtaz Bir Şahsiyet: Sabri Fehmi Ülgener", *KMU Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C.16, Sa.26, 2014, s.114-122.
- BARTHES, Roland, *Çağdaş Söylenler*, çev. Tahsin Yücel, Metis Yayınları, İstanbul, 2011.
- BURKE, Peter, *Tarih ve Toplumsal Kuram*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- CAPPS, Walter H, "Toplum ve Din". *Din Toplum ve Kültür, Din Sosyolojisi ve Antropolojisine Giriş*, ed. Ali Coşkun, İz, İstanbul, 1995, s. 23-51.
- DE ANDRADE CHEMIN FILHO, Jose Eduardo, *Pilgrimage in a Secular Age: Religious and Spiritual Landscapes of Consumer Culture*. Doctoral Thesis, University of Exeter, UK, 2011.
- DUPRE, Louis, *Religion and the Rise of Modern Culture*, Erasmus Institute Books, UK, 2008.
- FORBES, Bruce David - MAHAN, Jeffrey H, *Religion and Popular Culture in America*, Berkeley, University of California Press, 2005.
- GEERTZ, Clifford, *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*, Basic Books, New York, 1973.
- JACKSON, Bernard S. *Studies in the Semiotics of Biblical Law*. Sheffield Academic Press. Sheffield, U.K, 2001.
- KONIECZNY, Mary Ellen, "Sacred Places, Domestic Spaces: Material Culture, Church, and Home at Our Lady of the Assumption and St. Brigitta". *Journal for the Scientific Study of Religion*, C.48. Sa.3, 2009, s.419-42.
- KURTH, Stefan - LEHMANN, Karsten, *Religionen Erforschen. Kulturwissenschaftliche Methoden in der Religionswissenschaft*, VS Verlag, Germany, 2011.
- MARINI, Stephen A. *Sacred Song in America: Religion, Music, and Public Culture*. University of Illinois Press, Urbana-Champaign, Chicago, 2003.
- MILES, Margaret R, *Image as Insight: Visual Understanding in Western Christianity and Secular Culture*, Beacon Press, Boston, 1985.
- MORGAN, David, ed. *Key Words in Religion, Media, and Culture*, Routledge, New York, 2008.
- MORGAN, David, ed. *Religion and Material Culture: The Matter of Belief*, Routledge, New York, 2009.
- MORRIS, Brian, *Din Üzerine Antropolojik İncelemeler*, çev. Tayfun Atay, İmge, Ankara, 2004.
- ÖZAKPINAR, Yılmaz, *Kültür Değişimleri ve Batılılaşma Meselesi*, TDV Yayınları, Ankara, 1999.
- ÖZBAYDAR, Sabri, "Mümtaz Hocamız", s.15-22.
<http://istanbul.universitesi.dergipark.gov.tr/download/article-file/99972>, (10.01.2017).
- PEIRCE, Charles Sanders, "The Icon, Index and Symbol", *Collected Papers of Charles Sanders Pierce*, Cambridge, Harvard University Press, 1960, s.156-173.
- PLATE, Brent S, ed. *Religion, Art, and Visual Culture: A Cross-Cultural Reader*, Palgrave Macmillan, 2002.
- POSNER, Capper D, "Scientific Empathy, American Buddhism, and the Ethnography of Religion", *Culture and Religion*, C.4, Sa.2, 2003, s.233-53.
- POSNER, Roland, "Kültür Nedir? Antropolojideki Temel Kavramların Göstergibilim Açısından Yorumu", *Göstergebilim Tartışmaları*, haz. Esen Onat ve Sercan Özgencil, 2001, s. 25-63.
- PROMEY, Sally .M - BRISMAN, Shira, "Sensory Cultures: Material and Visual Religion", *The Blackwell Companion to Religion in America*. ed. Goff Philip, Wiley-Blackwell, New York, 2010.
- ROBERTSON, Roland, ed. *Sociology of Religion*. Penguin, London, 1969.
- SAUSSURE, Ferdinand De, *Genel Dilbilim Derstleri*, çev. Berke Vardar, İstanbul, Multilingual, 1998.
- TURHAN, Mümtaz, *Garplışmanın Neresindeyiz*, Yağmur yayınevi, İstanbul, 1980.

- TURHAN, Mümtaz, *Kültür Değişmeleri*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1987.
- UMBERTO, Eco, "İşlev ve Gösterge: Göstergebilim Açısından Mimari", çev. Fatma Erkman *Göstergebilime Giriş*, Alan yayıncılık, İstanbul, 1987. s.88-99.
- WILSON, James Q – KELLIN, George L, "Broken Windows: The Police and Neighborhood Safety", *Atlantic Monthly*, C.29. Sa.38. 1982, s.29-38.
- WUTHNOW, Robert, "Studying Religion, Making It Sociological". *Handbook of Sociology of Religion*, ed. Michele Dillon. Cambridge, Cambridge University Press, 2003, s.16-30.
- YELLE, Robert A, "Rhetorics of Law and Ritual; A Semiotic Comparison of the Law of Talion and Sympathetic Magic". *Journal of the American Academy of Religion*, C.69, Sa.3, 2000, s.627-47.
- YELLE, Robert A, "Semiotics", *The Routledge Handbook of Research Methods in the Study of Religion*, ed. Michael Stausberg- Steven Engler, The Routledge, London-New York, 2011, s.355-365.
- YELLE, Robert A, *Semiotics of Religion: Signs of the Sacred In History Bloomsbury Advances in Semiotics*, Bloomsbury Academic, London, 2013.